

İzmir Kadın Vakıfları 2

– Mustafa ESER · 04 Ekim 2025

Eğitim ve Kültür Hayatı

İzmir’de hayırsever kadınların dini hayattan sonra en fazla katkı sağladığı alanların başında eğitim ve kültür faaliyetleri gelir. Eğitim faaliyetleri için medrese ve mektep inşa edilmesi, müderris ve talebelere vazife verilmesi, tedrisatın devamı için aydınlatma ve mefruşat gereksinimlerinin sağlanması, talebelerin kır gezilerine çıkarılması, talebe ve okuyucuların ihtiyacı için kütüphane kurulması, mevcut kütüphanelerin zenginleştirilmesi için kitap vakfedilmesi bu çerçevede üzerinde durulması gereken başlıca hizmetlerdir.

Kadınların inşa ettirdiği tespit olunan ilk medreselerden biri Sayime Kadın’ın 1723 yılında Hasan Hoca Mahallesi’ndeki konağı yanında yer alan yağhane üzerine yaptırdığı, altı talebe odası ve bir dershanesi bulunan yapıdır. Buraya eşi Ahmed Efendi’yi müderris tayin eden Sayime Kadın, medrese talebelerinin ihtiyaçları için 100 kök zeytin ağacı vakfettiği gibi ikamet ettiği konağını vefatından sonra medrese müderrislerinin ikametine tahsis ederek vakfetti.

Aynı yılda Sayime bt. Ali ise Kasap Hızır Mahallesi’ndeki konağını, vefatından sonra medreseye çevrilmesi şartıyla vakfedip mütevelliden vefatından sonra evin bir odasını mescit diğer odaları talebe hücreleri haline getirmesini istedi.

İzmir’de çok sayıda medresenin faaliyete geçtiği XVIII. yüzyıl ortalarında ulema ve ayan ailelerinin ilmi faaliyetlerde belirgin bir rolü olmasında bu ailelere mensup kadınların da katkısı vardır. Nitekim şehir ayanlarından Katıpzâde Ahmed Reşid Efendi’nin annesi Fatma Hanım, 1753 yılında kurduğu vakıf ile Cami Atik Mahallesi’nde sahip olduğu bir Yahudihaneyi iskân-ı talebe için medreseye çevirdi. Aynı mahallede beş odası bulunan bir diğer Yahudihaneyi de geliri buranın ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere vakfetti.

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Hacı Mehmed kızı Halime Hatun, Cami Atik Mahallesi’nde geniş avlusu bulunan iki katlı konağını medreseye dönüştürdü. Akar olarak vakfettiği Boynuzseki tımarındaki 150 kök zeytinliğin gelirini de üçe taksim edip bir hissesini müderris tayin ettiği Akarcalı Ali Efendi’ye, iki hissesini de medrese talebelerine ayırdı.

Mustafa kızı Hâce Emine Hatun adında bir hayırseverin Keçeciler Çarşısında bir darülkurra medresesi yaptırdığı medreseye atanmış olan şeyhülkurruların tayin evrakından anlaşılmaktadır. Yine aynı yüzyıla ait hurufat defterlerine nazaran Hasan Hoca Mahallesi’nde Hâce Hanım Hatun tarafından bina edilen bir medrese ve Kasap Hızır Mahallesi’nde Sabiha Hoca’nın adıyla anılan bir medrese bulunmaktaydı. Bazı kadınların medreselerdeki talebelerin maddi ihtiyaçlarını karşılama maksadıyla vakfiyelerde şartlar belirlemeleri, onların şehirdeki tedris hayatına destek sağlama noktasındaki gayretleri sadedinde zikredilmesi gereken katkılardır. Bu hususta sadece Kasap Hızır Mahallesi’nde bulunan Gümrükçü Hüseyin Paşa Medresesi talebelerine yapılan vakıf yardımlarından bahsetmek konuya misal teşkil etmesi bakımından yeterli olacaktır.

Sofu Ali Efendi Medresesi de denilen bu medrese için Seyyid Mehmed Çelebi’nin kızı Şerife Rukiye

Hatun, 1734 yılında Bardakçılar Sokağı'nda vakfettiği börekçi fırını gelirini tahsis etti. Her sene ramazan ayı başında medrese talebelerine 30 kuruş ödenmesini ve satın alınacak altı koyunun Kurban Bayramı gününde medrese bahçesinde kesilerek etlerinin talebelere ve fakirlere dağıtılmasını istedi. Aynı dönemlerde adı geçen medrese için Kerime Hatun adında bir başka hayırsever kadının da bir dükkân vakfederek gelirini buradaki talebelerin çeşitli ihtiyaçlarına tahsis etmesi bir yandan medrese gelirlerinin ciddi şekilde yetersiz kaldığına diğer yandan kadınların tedris faaliyetlerine sundukları mütevazı katkıların önemine işaret etmektedir.

Bilindiği üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern mekteplerin yaygınlaşmasıyla klasik tarzda eğitim veren medreseler önemini kaybetmeye başlamıştır. Ancak medreselerin kapanmaya yüz tuttuğu bu dönemde dahi bazı kadınlar, geleneksel eğitimin mekânı olarak gördükleri bu müesseselerin ihtiyaçlarını karşılamaktan geri durmamıştır. Bu bakımdan Şeyh Kadri Efendi'nin eşi Naciye Hanım'ın 1921 yılında geliri Berberzâde Medresesi müderrisine maaş olmak üzere 300 Osmanlı lirası vakfetmesini hayırsever kadınların öteden beri vakıflar yoluyla medreseleri himaye ve finanse etme geleneğinin devamı olarak kabul etmek gerekir.

İzmir'de kadınların bahsedilmesi gereken eğitim hizmetlerinden birisi sıbyan mektepleri inşa etmiş olmalarıdır. Mahalle mektebi de denilen bu okullar çocukların, medrese eğitiminden önce okuma yazma ve temel dini bilgileri aldıkları eğitim kurumlarıydı.

Vakfıyesi sayesinde kadınlar tarafından kurulduğu tespit olunan ilk mahalle mekteplerinden biri İmamzâde Ömer Ağa'nın hanımı Hâce Fatma Hatun'un 1705 yılında Hisar Camii yanında inşa ettirdiği sıbyan mektebidir. Fatma Hanım vakıf gelirlerinden mektep muallimi ile halifesine ödenecek maaşın yanı sıra her sene mektebin fakir öğrencilerine kapama denilen üst elbisesi alınması, talebelerin bahar mevsiminde sahra gezisine çıkarılarak yemek masraflarının karşılanması, mektebin hasır ve mefruşat ihtiyacının temin edilmesi ve ortaya çıkabilecek diğer zaruri durumlar için vakfiyede yeterli miktarda kaynak ayırdı.

Kasapbaşızâde Şerif Ahmed Efendi'nin validesi Fatma Hanım 1890 yılında Birinci Toraman Sokağı'ndaki bir arsasını, mektep inşa edilmesi şartıyla vakfettiği gibi akarın gelirinden 2/8 hisseyi buradaki mektebin inşa ve tamiri için ayırdı.

XX. yüzyıl başlarına ait bir kayıta Halil Refet Paşa Caddesi 102 numarada bulunan bir vakıf mektebinin baniiyesi Nurkamer Hanım olarak kayıtlıdır. Edirne Valisi Affan beyin eşi olan Nurkamer Hanım, yukarıda ifade edildiği üzere Hamidiye Mahallesi'nde inşa edilen ve günümüzde hala ayakta olan Nurkamer Camii'nin de baniiyesidir.

İzmir'de mektep inşa ettiren kadınların sayısı ve hizmetleri sadece bu kayıtlarla sınırlı değildir. Nitekim Pazaryeri Mahallesinde daha önce inşa edilen ve Kasap Ali Beşe Mektebi adıyla bilinen muallimhane, 1760'li yılların başında Hatice Hatun adında bir hayırsever kadın tarafından tamir ettirildi. Seyyid Hafız Ahmed Efendi buraya muallim tayin edilerek eğitim faaliyetlerinin devam etmesi sağlanmış oldu. Sıbyan mekteplerinin tamir ve bakımlarının yanı sıra öğrencilerinin ihtiyaçlarını temin etme maksadıyla kadın vakıflarında tahsisatlar ayrılmıştır. Mesela Ferik Salih Sarım Paşa'nın eşi Hatice Hanım, 1891 yılında vakfettiği konağın gelirinden bir miktarını, Soğuk Kapı'daki sıbyan mektebinin tamirat ve masraflarına ayırdı. Karşıyaka'da bulunan aynı mektebe vakfı ile gelir sağlayan bir diğer hayırsever kadın,

Kançıbanzâde Halil Ağa'nın kızı Ayşe Hanım oldu. Nitekim vakfiyesine her sene mektebin tamir masrafına harcanmak üzere vakıf gelirinden 430 kuruşun mektep mütevellisine teslim edilmesi şartını yazdırdı.

Giridizâde Hacı Mehmed Paşa'nın eşi Nafia Hanım ise 1894 yılında vakfettiği çok sayıdaki emlakın gelirinden 30 yüzlük mecdiyeyi, Mektebi Sanayi'de tahsil gören fakir Müslüman çocukların elbise masraflarına tahsis etti.

İzmir'de kadınların eğitim ve kültür alanındaki hizmetlerinin önemli bir kısmı kitap ve kütüphanelere dair vakıf kayıtlarından takip edilebilmektedir. Kadın eliyle kurulduğu tespit edilen kütüphanelerden biri 1723 yılında Hâce Saime Kadın'ın Hasan Hoca Mahallesi'nde yaptırdığı medrese için vakfettiği 33 cilt kitaptır. Saime Kadın, bu mütevazi kütüphanedeki kitapların muhafazası için bir hafızı kütüp görevlendirmiş ve kitapların şehir dışına çıkarılmasını da yasaklamıştır.

Aynı dönemde Kasap Hızır Mahallesi'nde ikamet ettiği konağı vefatından sonra medreseye dönüştürülmesi şartıyla vakfeden Ali kızı Saime Hatun da medresesi için bir Mushaf ile 10 cilt kitap vakfetmiştir.

Yalı Medresesi baniiyesi Ayşe Hanım ise XVIII. yüzyıl ortalarında vakıf gelirinden her sene 100 kuruş ile mütedavil ve rağbet gören kitaplardan satın alınıp medrese dolabına konulmasını istemiştir. İstinsah amacıyla medrese ve kütüphanelerden ödünç alınan kitapların zaman zaman geri gelmediğini bilen Ayşe Hanım, talepte bulunanlara kitapların sadece rehin ve şahitler ile verilmesini, kitapların hiçbir surette şehir dışına çıkarılmamasını ve yıpranan kitap ciltlerinin tamir edilmesini vakfiyesine şart olarak koymuştur.

XVIII. yüzyıl başlarında İzmir'in Müslüman kesiminde kitap ve kütüphane meselesine en az ulema ailelerine mensup erkekler kadar önem veren kadınlardan biri "Tuzcuzâde kerimesi" adıyla tanınan Halil Ağa'nın kızı Hatice Hanım oldu. İzmir Taze Meyve Gümrüğü eminlerinden Sinanzâde Hacı Süleyman Ağa'nın eşi olan Hatice Hanım aynı zamanda 1736 yılında Cami Atik Mahallesi'ndeki Tuzcuzâde Darülkurrasını inşa ettiren Şeyhülkurra Hafız el-Hac Mehmed Efendi'nin torunudur. Hatice Hanım, 1806 yılında sahip olduğu 665 cilt kitabı vakfederek bu kitapların Müftü Camii yanında tesis edeceğini beyan ettiği kütüphaneye konulmasını istedi. Kitapların muhafazası için iki hafızı kütüp görevlendirerek kütüphaneyi haftada beş gün açık tutmalarını istedi. Ayrıca kütüphanede her sene bir mevlit okutulması ve üç hatim indirilmesi için kaynak ayırdı. Vakfiyede ayrıntılı listesi bulunan kitapların önemli bir kısmı tarihi kıymeti bulunan yazmalardan oluşmaktaydı. Vakıf kitaplarla oluşturduğu kütüphane Osmanlı'nın son dönemine kadar "Müftü Camii Kütüphanesi" veya "Hatice Hanım bint Halil Ağa Kütüphanesi" adıyla ayakta kaldı.

Hisar Camii'nin dış avlusunda bulunan Hisar Camii Kütüphanesi, 1775 yılında Darussade Ağası yazıcılarından olup İstanbul'dan İzmir'e çok sayıda kitap getiren İzmirî lakaplı Seyyid el-Hac Ahmed Efendi tarafından kurulmuştur. Ahmed Efendi'nin ismiyle de bilinen kütüphaneye ait kataloglarda kütüphane bağışçıları arasında kadınların isimlerine de tesadüf edilmektedir. Bunlardan Çulcuzâde kerimesi Fatma Hanım, Mütercim Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tefsir-i Beyân ve Mevâkibi'ni; Emin kızı Meryem, İbrahim Halebî'nin Halebî Sağîr'ini; Fatma kızı Emine, Mehmed b. Mehmed Emin'in Amentü Şerhi'ni; Nalbandzâde Hüseyin Efendi'nin kerimesi Zeliha Hatun,

İbn-i Abidin'in beş ciltlik Dürerü'l-muhtâr'ını ve Meryem Dadı Hatun, Gelibolulu Yazıcızâde Mehmed Bican'ın bir adet Muhammediye'sini kütüphaneye vakfetmiştir.

Vakfedilen başka kitaplardan bazı kadınların kıymetli yazma eserlere sahip oldukları da müşahede edilmektedir. Aynı kütüphaneye Nefise Hatun adlı kadının, bir adet yazma Mushaf-ı şerîf; Hâce Fatma Hatun'un, İshak Efendi'nin bir adet yazma Cilâü'l-kulûb Şerhi; Hacı Said Efendi'nin ismi yazılmayan kızının, Sadeddin Efendi'nin Mustafa b. Cemaleddin tarafından h. 847'de istinsah edilen Haşîye-i Keşşâf ve Nurullah kızı Fatma Hatun'un, Mehmed Efendi'nin altın sulu bir adet yazma Hidâye Şerhi vakfettiği katalog kayıtlarında mevcuttur.

İzmir'de kadınların eğitim ve kültür hizmetlerine katkısı bakımından üzerinde durulması gereken bir diğer husus bazı kadınların camilerde belli kitapları okutmasıdır. Bu hususta zikredilmesi gereken vakıflardan biri İstanbul Cizyedarbaşı el-Hac Mehmed Ağa'nın kızı Ümmügülsüm Hatun tarafından 1779 yılında İstanbul'da kurulmuştur. İzmir'in Cami Atik Mahallesi'nde 34 dükkân vakfeden Ümmügülsüm Hatun, diğer hayır faaliyetlerinin yanı sıra bu mahalledeki münâsib bir camide talim-i uluma kadir bir zatın haftada bir gün çeşitli salavat-ı şerifeyi ihtiva eden Delail-u Hayrat'ı okutmasını isteyerek tahsisat ayırmıştır.

Su ve Çeşme Hizmetleri

Osmanlıda kadınların hayır işleri kapsamında öne çıkan hizmetlerinden biri mahalle veya köy sakinlerinin suya erişimini daha kolay hale getiren çeşme ve sebiller inşa etmeleridir. İzmir'de kadınlar tarafından yaptırıldığı tespit edilen ilk çeşmelerden biri 1705 yılında İmamzâde Ömer Ağa'nın eşi Hâce Fatma Hatun tarafından Timurcular köşesinde yaptırıldı. Aynı zamanda Yakup Bey Camii yanında bir sıbyan mektebi de yaptırmış olan Fatma Hatun her iki yapının ihtiyaçları için vakfiyede kaynak tahsis etti.

Fatma Hatun da yaptırdığı sebilhanenin suyunu soğutmak maksadıyla yaz aylarında kar satın alınması için vakıf gelirinden tahsisat ayırmış, sebilin sakisine, bardak, tas, kalay gibi ihtiyaçlarına yeterli miktarda vakıf geliri ayırmıştır.

1727 yılındaki vakfiyesine göre Kemeraltı Camii banisi Çavuşzâde Ahmed Ağa'nın kızı Hâce Mukaddes Hatun, babaannesi Tayyibe Hatun'un adıyla anılan Hatuniye Camii kapısına bir çeşme yaptırdı.

Mukaddes Hatun Sebili olarak anılan bu hayrat için baniyesi yazın üç ay boyunca her gün bir yük kar alınmasını şart koştu ve bu işle ilgilenen bir sebil çalışanı görevlendirdi.

Aynı yüzyılın ortalarında Ebubekir kızı Hatice Hatun da Selatinoğlu Mahallesinde, mahalle mektebinin bitişiğine bir çeşme yaptırarak vakfetti.

Aynı dönemde kadınlar tarafından inşa ettirilen bir diğer sebilhane Hatuniye Mahallesinde İbrahim Efendi'nin inşa ettirdiği mescidin altına eşi Hatice Hatun tarafından yaptırıldı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait arşiv evraklarında çeşme yaptırmış olan çok sayıda kadının ismine rastlanır. Hacı Şerif Hasan Ağa'nın eşi Fatma Havva Hatun, 1863 yılındaki vakfiyesine göre Pazaryeri Mahallesi'nde Balıkçı Mescidi arkasında bir çeşme yaptırdı.

Yine Kasapbaşızâde Şerif Ahmed Efendi'nin validesi Fatma Hanım, 12 Mart 1890 tarihli olan vakfiyeye göre Cami Atik Mahallesi Toraman Mescidi civarında bir çeşme yaptırdığı yer alır ve vakfettiği

gayrimenkulün gelirlerinden bir miktarını bu çeşmenin su yolu ve kanallarının tamirine tahsis etti.

XIX yüzyıl başlarında ise Tuzcuzâde kerimesi adıyla bilinen Hatice Hanım Cami Atik Mahallesi'ndeki konağının yanına bir sebil yaptırdı. Yaz mevsiminde

sebile her gün 1 denk kar alınmasını isteyen Hatice Hanım sebile nezaret etmek üzere bir sebildâr da görevlendirdi.

Hasan Hoca Camii giriş kapısı yanında yer alan Sofuoğlu Çeşmesi, üzerindeki kitabeye göre Hatice Kadın adlı bir hayırseverin inşa ettirdiği hayrattır. Sofuoğlu Mehmed Ağa'nın kerimesi olan Hatice Kadın, kitabeye göre çeşmeyi 1274 (1857/1858) yılında yaptırmıştır. XX. yüzyıl başlarında Hükümet Caddesi Hacı Mahmud Sokağı 56/1 numarada yer alan bir başka sebil, Salepçizâde Hüseyin Efendi'nin kızı Hatice Hanım adına kayıtlı olduğuna nazaran bu hanım tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.

Aynı dönemde Palancılar Çarşısı15/2 numarada bulunan bir başka çeşmenin, Mehmed Paşa kızı Ayşe Hanım tarafından yaptırıldığı kayıtlıdır. Yine Hatuniye Camii yakınlarında köşede Çelebizâde ailesinden Fatma Hanım'ın adıyla anılan bir sebil bulunmaktaydı. Ancak bu son sebil, bizzat Fatma Hanım tarafından değil vefatından sonra Antep kadılığı yapmış olan Çelebizâde Seyyid el-Hac Mehmed Said Efendi tarafından annesi adına yaptırılmıştır.

İzmir'de Müslüman kadınlar tarafından yaptırılan çeşme ve sebiller genellikle halkın gündelik ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde mahalle arasında veya çarşı içindedir. Ancak bazı kadınlar gelip geçen yolcular için yol güzergahları üzerine de sebiller yaptırmıştır. Nitekim Şeyh Mahallesi'nden Tireli Hacı Ömer Efendi'nin kızı Hâce Ayşe Hanım, 1783 yılına ait kayda göre şehir haricinde Devebaşı denilen yerde yol güzergahı üzerine bir çeşme yaptırdı. Bugünkü Karşıyaka bölgesinde olduğu anlaşılan çeşme için Paşa Hanı yakınlarında beş dükkân vakfederek çeşme ve su yollarının bakımı için bir müteveli görevlendirdi.

Önceki dönemlerde inşa edilmiş olan çeşme, sebil veya şadırvanların zaman içinde ortaya çıkan tamir, bakım ve ihtiyaçlarının tedariki, kadın vakıflarında sıkça karşılaşılan hizmet alanlarıdır. Mesela Bülbübüzâde Mustafa Efendi'nin kızı Hatice Hanım, 1825 yılında vakfettiği iki dükkânın gelirini Kefeli Mahallesi'nde bulunan Bülbüzâde Çeşmesi'nin tamir ve bakımı ile bu çeşmeye yaz aylarında kar alınması için vakfetmiştir.

Kadınlar tarafından himaye görmüş bir diğer su eseri, Kestane Pazarı Camii'nin güney giriş kapısı merdivenleri önünde bulunan şadırvandır. XIX. yüzyıl sonlarında Karaburunluzâde el-Hac İbrahim Ağa tarafından yeniden yaptırılan bu şadırvan, üzerindeki kitabeye göre 1923 yılında vâkif evladından mütevellisi Hasna Hanım ve dava vekili İbrahim Edhem Bey tarafından tamir ettirilmiştir.